

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/122/26-33>

Brilyant Cəfərli

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət,
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
dissertant

<https://orcid.org/0009-0008-4149-4293>
brilliant1cefer@yahoo.com

Göylərə yüksələn harmoniya: Möminə Xatun məqbərəsində məkan ilə simvolizmin vəhdəti

Xülasə

Məqalə XII əsr Naxçıvan memarlığının şah əsəri sayılan Möminə Xatun məqbərəsində məkan anlayışı ilə simvolizmin birləşməsinə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, Azərbaycan memarlığının dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etdiyi bu monumental abidə üzərində məkan ilə simvolizmin bütövlüyünü ən incə detalına qədər düşünərək tətbiq etmişdir. Möminə Xatun türbəsi yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də İslam dünyagörüşünün və türk-İslam sənətinin simvolik dili ilə qurulmuş mənəvi bir məkanıdır. Abidənin memarlığında məkan təşkilinin yalnız funksional deyil, həm də dərin rəmzi mənalar daşıdığı göstərilmişdir. Möminə Xatun məqbərəsi türk-İslam mədəniyyətində ölüm, əbədiyyət, Allahla qovuşma və zaman anlayışlarının simvolik təəcəssümüdür. Məkanın strukturu, simvolizmi və dekorasiyası arasında dərin bir bütövlük və fikir vahidliyi mövcuddur. Məqalədə məkan quruluşunun, vertikal kompozisiyanın, epigraflı yazıların memarlıq dili ilə birləşərək ilahi harmoniyanı əks etdirdiyi əsaslandırılmışdır. Simvolik ünsürlər olan memarlıq elementləri, onbucaqlı forma, kufi yazılar, həndəsi və nəbatı ornamentlər dünya və axirət anlayışlarının memarlıq vasitəsilə ifadəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Möminə Xatun məqbərəsi məkanla simvolizmin vəhdətinin parlaq nümunəsi kimi təqdim olunmuşdur. Bu vəhdət onu sadəcə türbə deyil, həm də rəmzi-mənəvi bir məkan kimi dəyərləndirməyə əsas vermişdir. Möminə Xatun məqbərəsi Azərbaycan memarlıq tarixində yalnız texniki və bədii baxımdan deyil, həm də fəlsəfi və metafizik mahiyyət baxımından seçilən abidələrdən biridir. Burada məkan və simvolizmin vəhdəti türk-İslam dünyagörüşünün arxitektura vasitəsilə ifadəsinin nadir nümunəsidir.

Açar sözlər: Əcəmi, memarlıq, abidə, məqbərə, məkan, simvolizm

Brilliant Jafarli

Institute of Arts, Language and Literature,
Nakhchivan Branch of ANAS
PhD student

<https://orcid.org/0009-0008-4149-4293>
brilliant1cefer@yahoo.com

Harmony Ascending to the Heavens: The Unity of Symbolism with Space in the Momine Khatun Tomb

Abstract

The article is dedicated to the combination of the concept of space and symbolism in the Momine Khatun tomb, which is considered a masterpiece of 12th-century Nakhchivan architecture. It is shown that the genius of Azerbaijani architecture, Ajami Abubakr oglu Nakhchivani, thought through the unity of space and symbolism in this monumental monument he built, applying it to the finest detail. Momine Khatun tomb is not only an architectural monument, but also a spiritual space built with the symbolic language of the Islamic worldview and Turkic-Islamic art. It is shown that the spatial organization in the architecture of the monument is not only functional, but also carries deep symbolic

meanings. Momine Khatun tomb is a symbolic embodiment of the concepts of death, eternity, reunion with God and time in Turkic-Islamic culture. There is a deep integrity and unity of thought between the structure, symbolism and decoration of the space. The article substantiates that the spatial structure, vertical composition, epigraphic inscriptions, combined with the architectural language, reflect divine harmony. The symbolic architectural elements, the decagonal form, Kufic inscriptions, geometric and floral ornaments were evaluated as the expression of the concepts of the world and the afterlife through architecture. The Momine Khatun tomb was presented as a vivid example of the unity of space and symbolism. This unity gave rise to the assessment of it not only as a tomb, but also as a symbolic-spiritual space. The Momine Khatun tomb is one of the most remarkable monuments in the history of Azerbaijani architecture, not only in terms of technical and artistic merit, but also in terms of philosophical and metaphysical essence. The unity of space and symbolism here is a rare example of the expression of the Turkic-Islamic worldview through architecture.

Keywords: *Ajami, architecture, monument, tomb, space, symbolism*

Giriş

Azərbaycanın memarlıq irsi təkcə daş və kərpicdən ibarət deyildir. Bu irs həm də mənəviyyatın, fəlsəfənin və estetik dünyagörüşün ifadəsidir. Bu baxımdan Möminə Xatun məqbərəsi yalnız bir memarlıq abidəsi deyil, həm də İslam dünyagörüşünün və türk-İslam sənətinin simvolik dili ilə qurulmuş mənəvi bir məkanıdır. XII əsrdə, yəni Atabəylər dövlətinin yüksəlişi dövründə tikilən bu abidə Əcəmi Naxçıvanının memarlıq düşüncəsinin parlaq nümunəsidir. Onun quruluşunda məkanın rəşənalılığı ilə simvolizmin metafizikası vəhdət təşkil edir. 1175–1186-cı illərdə inşa olunan Möminə Xatun məqbərəsi üzərində məkan və simvolizmin bütövlüyü həm Azərbaycan memarlığının incəliklərini, həm İslam fəlsəfəsini, həm də orta əsr türk-İslam sənətinin simvolik dünyagörüşünü başa düşmək baxımından olduqca dəyərli bir baxış bucağıdır. Atabəylər dövlətinin mülkiyyətinə daxil olan bu monumental abidənin inşa olunması əmrini həmin dövlətin hökmdarı Şəmsəddin Eldəniz həyat yoldaşı Möminə Xatun xatirəsini əbədləşdirmək üçün vermişdir. Məqbərəni orta əsr Azərbaycan memarlığının dahisi, monumental şəxsiyyət olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etmişdir. Möminə Xatun məqbərəsində məkan və simvolizm bir-birindən ayrı, paralel anlayışlar kimi deyil, sıx inteqrasiya olunmuş bir bütöv kimi çıxış edir. Əcəmi Naxçıvani memarlıq formaları və bədii vasitələrlə fiziki məkana mənəvi dərinlik qazandırmışdır. Bu baxımdan türbə yalnız bir məzar deyil, metafizik düşüncənin abidəsidir.

Tədqiqat

Möminə Xatun məqbərəsi Türk-İslam mədəniyyətində ölüm, əbədiyyət, Allaha qovuşma və zaman anlayışlarının simvolik təəcəssümüdür. Məkanın strukturu, simvolizmi və dekorasiyası arasında dərin bir bütövlük və fikir vahidliyi mövcuddur. Bu səbəbdən Möminə Xatun məqbərəsi həm azərbaycanlıların mənəvi yaddaşı, həm də Əcəmi Naxçıvanının memarlıq zəkasının nümunəsidir. Məqbərənin şəhərin mərkəzində, mənəvi və sosial baxımdan vacib bir yerdə yerləşməsi onun ictimai və simvolik əhəmiyyətini artırmışdır. Belə ki, abidə funksional və simvolik baxımdan cəmiyyətlə sıx bağlı olmuşdur. Məqbərə həm bir şəxsi yadigarlıq, həm də ictimai əhəmiyyətə malik mənəvi məkan olaraq inşa edilmişdir. Abidədə zaman və məkan iç-içə keçmiş formadadır. Bu da Əcəmi Naxçıvanının Möminə Xatun xatirəsinin əbədləşməsi üçün yaradılan məkanda zamanın dayanandırılması arzusunu gerçəkləşdirir. Məqbərəni ziyarət edən hər bir şəxs bu məkanda ölüm və həyat üzərində düşünür, əbədiyyət ideyasına toxunur, İslamın əsas prinsiplərini vizual şəkildə “oxuyur”.

Türbələrdə məkan iyerarxiyası əsasən sərdabə, gövdə və günbəzdən ibarətdir. Yeraltı sərdabə ölümü və mənəvi dərinliyi, orta hissə müqəddəs ibadət, günbəz isə ilahi aləmi simvolizə edir. Möminə Xatun türbəsidəki məkan iyerarxiyasının və həndəsi kompozisiya ilə ifadə olunan simvolizmin birləşməsi həndəsi planlamanın təkcə estetik görüntü kimi deyil, həm də interyerin müqəddəsliyinin qat-qat ifadəsi kimi istifadəsində özünü büruzə verir. Möminə Xatun türbəsi nadir memarlıq abidələrinə xas olan bütövlüyü, tektonikanı, əzəməti və düşündürücü gözəlliyi təəcəssüm etdirir. Abidənin həndəsi kompozisiyası strukturun fiziki tarazlığını və estetik dəyərini əmələ gətirərkən, məkan iyerarxiyası isə ziyarətçini müqəddəs məkana doğru istiqamətləndirən mənəvi

nizam yaradır. Bu iki prinsipin birləşməsi Əcəmi memarlığının dərin intellektual strukturunu və simvolizmlə iç-içə olan məkan anlayışını ortaya qoyur. Məqbərə üzərindəki hər bir həndəsi forma (çoxbucaqlılar, dairələr, çoxguşəli ulduzlar) interyerdə mərkəziliyin əhəmiyyətini gücləndirir. Quruluşun yuxarıya doğru daralması ziyarətçini məkan iyerarxiyasını vurğulayaraq birbaşa mərkəzi nöqtəyə yönəldir.

Yeraltı sərdabə, yerüstü qüllə (gövdə) və günbəz hissələrdən ibarət abidədə memarlıq forması ilə mənəvi mənənin birləşməsi məqbərənin əzəmətini artırır. Məqbərədə vertikal (şaquli) quruluş vardır. Yəni məqbərə sərdabə hissədən (torpaq, maddi dünya) başlayaraq yuxarıya, gövdə və günbəzə doğru qalxır. Sərdabədən göyə doğru yüksəlişi əks etdirən bu memarlıq quruluşu ruhun mərhələli təmizlənərək Tanrıya qovuşmasını simvolizə edir. Yuxarıya doğru uçan prizmatik gövdə və günbəz ruhun ilahi aləmə yüksəlişini göstərir. Məqbərənin prizmatik gövdəsi və onun üzərində yerləşən konik (piramidal) günbəz yuxarıya doğru artan bir hərəkəti, ilahi aləmə doğru yüksəlişi simvollaşdırır. Gövdənin şaquli xətti ruhun bu dünyadan əbədiyyətə doğru hərəkətini göstərir. Bundan başqa, abidənin göyə doğru yüksəlməsi türk mədəniyyətində “göktenqri” (göy tanrısı) inancının İslam təfsiri ilə formalaşan şaquliliyindən xəbər verir. Bu yüksəliş həm fiziki, həm də metafizik “yüksəlişi” təmsil edir. Tenqriçilik (Göy Tanrısı dini) real dünya ilə yanaşı, səma və yeraltı aləmlərin də varlığına inanan bir sistemdir. Yeraltı dünya, real dünya və səma dünyası bir-birinə zidd olsa da, bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Bu üç məfhum bütövlükdə kainat adlanır (Kanberova, 2019, p. 973). Sərdabə → giriş → gövdə → günbəz formasına malik olan türbədə iyerarxiya və həndəsənin vəhdəti mükəmməl şəkildə həll olunmuşdur. Bu şaquli iyerarxiya, yəni sərdabə dəfn edilmiş şəxsin axirət həyatını, gövdə yer üzünü, günbəz isə ilahi olanı simvolizə edir. Nəticə etibarilə bu üç bölmə qədim türk inancına görə kosmoqonik təfəkkür əsasında üç ardıcıl mərhələyə bölünmüşdür (Qanbarova, 2015, p. 59).

Abidədəki horizontal (üfüqi) onbucaqlı plan kainatın və yaradılışın nizamını, insanın bu sistemdə yerini göstərir. Hər bir bucağın mərkəzə yönəlməsi insanın mənəvi axtarışının mərkəzdəki (Allahdakı) vahidliyə doğru yönəlməsinə işarədir. Türbə həm ölümün faktiki yeri, həm də əbədi həyatın rəmzidir. Burada keçmiş (tarixi şəxsiyyətin həyatı), indi (ziyərətlər və edilən dualar), gələcək (əqidəyə əsaslanan əbədilik ümidi) bir məkanda birləşir. Bu isə İslam dünyagörüşündə zamanın xətti deyil, dairəvi (dövrili) qəbuluna uyğundur. Məqbərənin plan-məkan quruluşu onluq bölgü prinsipi ilə işlənmişdir. Bu da “Qızıl bölgü” (“İlahi mütənasiblik”) prinsipinə əsaslanır. Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev Möminə Xatun məqbərəsini fərqli prizmadan dəyərləndirmişdir. O, abidənin plan-məkan quruluşunun bütünlüklə onluq bölgü prinsipinə uyğun qurulduğunu bildirərək, məqbərənin bu prinsipə onbucaqlı abidə olduğunu göstərmişdir. Bu, böyük mütənasiblik və incə harmoniya yaradan “Qızıl bölgü”yə əsaslanmaq deməkdir (Əliyev, 2020). Fikrimizcə, Əcəmi Naxçıvanının Möminə Xatun türbəsinin onluq prinsipi olan “Qızıl bölgü” əsasında tikməsi abidənin ölməzliyini şərtləndirmişdir.

Çevrənin on bərabər hissəyə bölünməsindən yaranan “Qızıl bölgü”, yəni “İlahi mütənasiblik” sisteminə qədim yunan elmində də rast gəlinir. Məlumdur ki, yunan filosofu Pifaqor 1 rəqəmini ilahi güc, 0 rəqəmini isə qeyri-müəyyənlik olaraq dəyərləndirmişdir. Beləliklə, məşhur yunan filosofu belə nəticəyə gəlmişdir ki, 10 rəqəmi ilahi qüdrətlə boşluq və ya heçliyin mükəmməl qarışığıdır. O, Allahın bütün kainatı xaosdan – boşluqdan yaratdığı iddiasına əsaslanaraq, 10 rəqəmində müqəddəsliyin mahiyyətini görmüşdür (Tarhan, 2020).

10 rəqəminin müqəddəsləşdirilməsi İslam dünyasına da xasdır. Bəzi iddialara görə, Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında ona iman gətirən və cənnətlə müjdələnen səhabələrin sayı 10 olmuşdur. İslam dünyagörüşünə görə, Məhərrəm ayının onuncu günü, yəni Aşura günü Allah on peyğəmbərin duasını qəbul etmişdir (Səlimli, 2008, p. 106). Əcəmi Naxçıvani Möminə Xatun məqbərəsini bütünlüklə “Qızıl bölgü” adlanan onluq prinsipdə inşa etməklə bu möhtəşəm abidə ilə Allaha və müqəddəs İslam dininə bağlılığını bir daha təsdiqləmişdir. Maraqlıdır ki, Möminə Xatun məqbərəsindəki bir çox başqa göstəricilər də İslam intibahından bəhs edir.

Məqbərələrin böyük əksəriyyətində vəfat edən şəxsin cənəzəsi sərdabə bölməsində, bilavasitə günbəzin altında dəfn olunur. Bu yerləşdirmə ölən şəxsin ruhunun səmaya qalxması və ilahi nizamla vəhdət təşkil etməsi fikrini dəstəkləyir. Türbələrin yeraltı hissələrinə girişlər bir qayda olaraq qərb

tərəfdə yerləşdirilir. Qədim türklərin inanclarına görə qərb tərəfi ölümü və yeraltı dünyaya girişi simvolizə etmişdir. Türbələrə günbəz də deyilmişdir (Kanberova, 2011). Möminə Xatun türbəsində sərdabə planda onbucaqlı formadadır. Sərdabənin girişi şərq tərəfdə yerləşir. Bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, türbə tikilən zaman yeraltı sərdabənin girişi qərb tərəfdən qoyulmuşdur. Sərdabənin giriş qapısı sonradan bəzi düşmənlər tərəfindən tarixi abidəni korlamaq məqsədilə qəsdən əks tərəfə köçürülmüşdür (Quliyev, 2023, p. 15). Təkcə Azərbaycan memarlığının deyil, ümumiyyətlə türk-İslam memarlığının ən yüksək və nəfis tərtibatlı abidələrindən olan Möminə Xatun türbəsinin dayaq sistemi, xüsusilə də sərdabə quruluşu memarın öz dövründə “baş mühəndis” statusunu layiqincə daşdığını bariz şəkildə nümayiş etdirir. Sərdabə hissə ölümü, yeraltı dünyanı və axirət həyatını ifadə edir. Bu yeraltı hissə yer və torpaqla bağlılığı, yəni insanın maddi başlanğıcını təmsil edir. Sərdabə mənəvi dərinliyi və müqəddəsliyi simvolizə edir. Yeraltı sərdabə və yerüstü gövdə hissənin birləşməsi insanın mənəvi təvazökarlığından, həyatın mənasını kəşf etməsindən xəbər verir. Məqbərədə vəfat etmiş şəxslərin qəbirləri sərdabədə onun ətrafında dolaşmaq üçün müəyyən bir sahə buraxmaqla mərkəzdə yerləşdirilmişdir. Bu forma təvaf effekti yaradır.

Möminə Xatun türbəsinin gövdəsi xaricdən onbucaqlı, daxildən dairəvidir. Türbə on tərəfli xarici planı və dairəvi daxili ilə sonsuzluq və birlik ideyalarını özündə birləşdirir. Buradakı memarlıq planlaması İslam kosmologiyasının “on istiqamət” və “mərkəz” anlayışlarına istinad edir. Abidənin əsas konstruksiyası onbucaqlı plan üzərində qurulmuşdur. Bu plan həm memarlıq baxımından sabitlik və balans təmin edir, həm də İslam fəlsəfəsində mükəmməllik və dövrilik ideyalarını ifadə edir. Onbucaqlı forma mərkəzə doğru yönələn 10 simmetrik səth vasitəsilə ilahi vahidliklə əlaqə yaradır. Bu forma həm memarlıq baxımından estetikanı təmin edir, həm də simvolik mənalar daşıyır. Abidənin onbucaqlı quruluşu onun simvolizmini daha da dərinləşdirir. Onluq forma həm memarlıq sabilliyi, həm də mistik bütövlük anlamı daşıyır. Əcəmi Naxçıvani kimi ustad memarın bu quruluşu seçməsi təsadüfi deyildir. Bu forma ilahi nizamə və kainatdakı harmoniya ideyasına bir göndərişdir. 10 rəqəminin tərkibindəki 1 rəqəmi Tanrını, 0 rəqəmi isə bilinməzliyi ifadə edir. Bu, yoxluqdan varlığa keçid mərhələsidir. Beləliklə, 10 rəqəmi tamlığı, mükəmməlliyi simvolizə edir. Bu dünyagörüşü tövhidə işarə edir. Tövhid vahidlik, yeganəlik, vəhdət mənasını verir. İslam mistikası və numerologiyasında 10 rəqəminin simvolik anlamı 0 (boşluq) və 1 (vahidlik) rəqəmlərinin birləşməsidir. Bu isə yaradılışın başlanğıcı olan “yoxluqdan varlıq” fəlsəfəsinə işarə edir. Dekada adlanan onluq sistem kainatın yaradılış ardıcılığına işarədir. Möminə Xatun türbəsinə onbucaqlı (10 tərəfli) plan yalnız memarlıq estetikası baxımından deyil, həm də simvolik mənəvi yükü baxımından xüsusi seçilir. Onbucaqlı plan İslam və Şərq fəlsəfəsində tamlığı və mükəmməlliyi, kosmik nizamı və ilahi planı, təkrarlanan dövrləri ifadə edir. Bu forma vasitəsilə Əcəmi Naxçıvani kainatın harmoniyasını və insan həyatının bu harmoniyaya necə daxil olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Mərkəz Allah, periferik bucaqlar yaradılış aləmi kimi oxuna bilər. Dekada İslam dünyasında kosmosun və kainatın quruluşuna dair riyazi mükəmməllik təzahürüdür.

Məqbərənin gövdə hissəsinin döşəməsinin mərkəzində dəlik açılmışdır. Bu dəlik sərdabə hissənin mərkəzinin görünüşünü təmin edir. Onbucaqlı formada olan dəlik vəfat edən şəxs ilə müqəddəs varlıqların qovuşduğu nöqtə kimi şərh olunur. Yerüstü gövdə hissəsi xaricdən dekorativdir. Bu quruluşla memar Əcəmi Naxçıvani ölüm və həyat arasındakı fəlsəfi əlaqəni memarlıq dili ilə formalaşdırmışdır. Yeraltı ilə göy arasındakı bu simvolik keçid İslam kosmoqoniyasına uyğun düşüncə strukturuna əsaslanır.

İşıq İslam memarlığında ilahi varlığın metaforası hesab olunur. Möminə Xatun türbəsinə işıqdan istifadə ilahi nuru simvollaşdırır. Türbədə işıqlandırma və havalandırma şərq, cənub və cənub-qərb səthlərində şaquli şəkildə yerləşdirilmiş düzbucaqlı nəfəslilər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu pəncərə formalarının şərq və cənub istiqaməti günün müəyyən vaxtlarında içəri daxil olan işığın intensivliyini müəyyən edir. İçəri daxil olan işıq müəyyən saatlarda türbənin içini xüsusi şəkildə işıqlandırır. Bu isə zamanla dəyişən mənəvi atmosfer yaradır. Möminə Xatun türbəsinin üst hissəsində yerləşdirilən bu pəncərə formalarından gələn işıq ilahi nur təəssüratı yaradır. Bu, interyerdə zəif, mistik bir atmosfer əmələ gətirir. Zəif işıqlandırma türbə içərisində dərin bir sakitlik hissi verir. İşığın gün ərzində dəyişən təsiri ziyarətçiyə zamanın keçməsi və həyatla ölüm arasındakı metafizik əlaqə hissini çat-

dırmağa xidmət edir. Nəfəsliklərdən süzülən işığın mənəvi mənası vardır. Türbənin pəncərə formaları kiçikdir və hündür yerləşdirilmişdir ki, bu da işığın yumşaq və seçici şəkildə daxil olmasına şərait yaradır. Bu pəncərə növləri interyerin müqəddəsliyini vurğulayır. Pəncərə formalarından düşən işıq az, lakin idarə olunan dərəcədədir. Bu da daxili həcmə dərinliyi və hündürlüyü qavrayışını gücləndirir. Pəncərə açılışları səhər və axşam düşən işığı əks etdirmək üçün xüsusi olaraq yerləşdirilmişdir və məkanın mənəvi təsirini artırır. Məqbərədə sərdabə hissəyə işığın düşməməsi sükut və təfəkkür mühiti yaradır.

Sərdabə → giriş → gövdə → günbəz formasına malik olan türbədə iyerarxiya və həndəsənin vəhdəti mükəmməl şəkildə həll olunmuşdur. Bu şaquli iyerarxiya, yəni sərdabə dəfn edilmiş şəxsin axirət həyatını, gövdə yer üzünü, günbəz isə ilahi olanı simvolizə edir. Nəticə etibarilə bu üç bölmə qədim türk inancına görə kosmoqonik təfəkkür əsasında üç ardıcıl mərhələyə bölünmüşdür (Qanbarova, 2015, p. 59). Yeraltı dünya, real dünya və səma dünyası bir-birinə zidd olsa da, bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Bu üç məfhum bütövlükdə kainat adlanır (Kanberova, 2019, p. 973). Türbələrə günbəz də deyilmişdir (Kanberova, 2011).

Möminə Xatun məqbərəsi yalnız plan quruluşuna görə deyil, həm də memarlıq detalları və dekorativ elementlərindəki simvolik dərinliyə görə Azərbaycan memarlığında özünəməxsus yer tutur. Əcəmi Naxçıvanının memarlığında riyazi və simvolik strukturlar bir-birinə qarışır. Türbənin hər bir tərəfindəki memarlıq elementləri, ornamentlər mükəmməl ölçü və simmetriya ilə qurulmuşdur. Bu, ilahi nizamın yerdəki təzahürü kimi oxunur. Eksteryerdə səthlərin ornamentlərlə zənginliyi, interyerdə isə məkanın sadəliyi xarici gözəlliklə daxili mənəvi zənginliyin vəhdətini təşkil edir. Bu xüsusiyyət Renessans qadını Möminə Xatunun şəxsiyyətinin böyüklüyündən və daxili təvazökarlığından xəbər verir. Çatmatağ şəkilli tağçalar, müqarnaslı keçid və digər tağ formaları təkcə struktur baxımından deyil, həm də vizual olaraq dərinlik effekti yaradır. Bəzəkli səthlər günəş işığının düşmə bucağından asılı olaraq müxtəlif kölgələr yaradır. Bu da səthlərin daima dəyişən dərinlik qavrayışı nümayiş etdirməsinə səbəb olur. Mövcud olan bu unikal xüsusiyyət abidənin kərpic səthlərində faktura zənginliyi və optik dərinlik yaradır. Günbəzin altındakı əsas boşluqlar (tağçalar) simmetrik şəkildə işlənmişdir. Möminə Xatun türbəsinə baştağ (portal) olan səthdə görünən dərin oyma kərpic bəzəkləri işıq və kölgənin qarşılıqlı təsiri ilə səthə üçölçülülük qatır. Bu bəzəklər məkanın statik səthlərinə enerji verib, gözün onu daha dinamik şəkildə qavramasına şərait yaradır. Giriş portalı olan üzə və digər səthlərdə zəngin ornamentlərdən istifadə olunmuşdur. Bu da izləyicinin baxışını istiqamətləndirir və məkanın fokusunun dərinliyini artırır. Giriş portalı dünyəvi ilə axirət dünyası arasındakı astanəni təmsil edir. Türbənin gövdə hissəsinin giriş qapısı şərq tərəfdə qoyulmuşdur. Bu da yenidən doğuluşu ifadə edir. Qapıdan keçid bir dünyadan digərinə keçidin simvoludur.

Möminə Xatun məqbərəsi şirli və adi bişmiş kərpiclərlə bəzədilmişdir. Abidə üzərində firuzəyi rəngli şirli kaşı polixromiyalı (çoxrəngliliyi) artırmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu şirli kaşilər abidənin rəng harmoniyasını daha da artırır. Firuzəyi rəngli şirli kaşili kərpiclərlə sadə kərpic fonunun vəhdəti, dünyəviliklə ruhaniyyətin, maddi ilə mənəvinin qarşıdurmadan harmoniya yaratdığını göstərir. Kaşili ornamentlər “əbədlilik”, “birlik”, “ilahi nizam” kimi anlayışları təmsil edir. Firuzə rəngi – göyün, səmanın, əbədiyyətin rəngidir və türbənin ruhani yönünü işarə edir. Firuzəyi rəngdə şirli kaşili kərpiclər rəng, işıq və tekstura ilə ruhani aləmi simvolizə edir.

Türbə üzərində yer alan həndəsi ornamentlər, bitki motivləri İslamda sonsuzluğu və yaradılışdakı harmoniya ideyasını təmsil edir. İslam sənətində insan və heyvan təsvirləri məhdud olduğu üçün bu abidədə abstrakt və riyazi simmetriya əsas bəzək vasitələrinə çevrilmişdir. Əcəmi Naxçıvanının ornamentlərə yanaşması riyazi dəqiqlik və estetik dərinlik arasında incə bir tarazlıq yaradaraq həm gözəllik, həm də ruhani dərinlik təsiri bağışlamışdır. Türbə üzərində istifadə edilən ən mürəkkəb həndəsi ornamentlər bilavasitə ahəng qanununa tabedir. Memarın türbədə işlətdiyi həndəsi naxışlar gövdə hissədə daha qabarıq görünür. Bu bəzəklər mərkəzdən periferiyaya doğru şüalanır və dərinlik təəssüratı yaradır. Sadə həndəsi naxışlar birləşərək girih naxışlarını yaratmışdır. Əcəmi Naxçıvani tərəfindən istifadə edilən girih naxışları isə ahəngdar şəkildə birləşərək şəbəkə sistemi əmələ gətirmişdir. Möminə Xatun türbəsinəki ornamentlər binanın estetik dəyərini artırmaqla yanaşı, məkanın ruhuna da töhfə verir. Xüsusilə həndəsi və gəc üzərində oyulmuş bitki ornamentləri həm

estetik, həm də simvolik mənə daşıyır. Əbədlilik, vəhdət, ilahi qüdrət kimi mücərrəd məfhumları ifadə edən bu bəzək elementlərinə vizual forma verilmişdir. Həndəsi naxışlar dünyadakı ilahi nizamın əksi kimi göstərilmişdir. Türbə üzərində nəbati ornamentlər çiçək motivləri, arabesk (islami) ornamentləri, yazı formaları şəklində işlənmişdir. Qədim türk mifologiyasında “arabesk” (islami) naxışı “şiv” (yaşıl, təzə, rütubətli ağac/budaq) mənasında olmuşdur. Bu da meşə və su kultu ilə bağlıdır. Türk mifoloji düşüncəsində yaşıllıq, su, gənclik ilahəsi “Ölənək” adlandırılmışdır (Seyidov, 2010, p. 110).

Möminə Xatun məqbərəsində simvolizm təkcə tikilinin formasında deyil, eyni zamanda epigrafiq kitabələrində də dərinləşmişdir. Türbənin səthində kufi xətti ilə işlənmiş *Quran* ayələri və dini kəlamlar yer alır. Kufi yazılar yalnız məlumat vermək məqsədi ilə deyil, həm də quruluşun ilahi mesaj daşdığını nümayiş etdirmək üçün istifadə edilmişdir. Bu yazılar təkcə bəzək funksiyası daşımır; onlar ölümün mənəvi dəyərini, əbədi həyatın müjdəsini, Allahın böyüklüyünü və rəhmətini ifadə edir. Abidə üzərində işlənən bu yazılar türbənin müxtəlif hissələrində yerləşərək məkanın müqəddəsliyini vurğulayır. Həkk olunan epigrafiq yazılar memarlıq abidəsinin səthində sanki vizual zikr rolunu oynayır. Ayələrin oxunması ziyarətçini düşünməyə, təfəkkürə dəvət edir. Bu epigrafiq yazılar türbənin ilahi yönünü gücləndirir. Fasadda kufi xətti ilə yazılmış bu ilahi ayələr ziyarətçini mənəviy-yata doğru istiqamətləndirir. Türbədəki ayələr, dualar, ümumilikdə epigrafiq yazılar didaktik və mənəvi mənalara ifadə edir.

Möminə Xatun türbəsinin gövdəsi ilə günbəzi arasındakı keçiddə müqarnas elementi yerləşir. Məqbərənin antablementinin yuxarı hissəsi olan karniz hissədəki bu memarlıq elementi işıq və kölgənin qarşılıqlı təsiri ilə məkanda zəngin görüntü yaradır. Müqarnasın quruluşu ziyarətçidə sonsuzluq və yüksəklik hissini oyadır. Qübbənin (günbəzin) dayaq sütunlarından əmələ gələn keçid elementi – müqarnaslı karniz – həm abidəni hissələrə ayırır, həm də axıcı qavrayış yaradır. Türbədəki müqarnas elementli antablement və stalaktitlər səma iyerarxiyasını təmsil edir. Kiçik memarlıq elementlərinin əmələ gətirdiyi mürəkkəb quruluşlu müqarnas elementi sonsuzluğa və Allahın əlçatmazlığına işarə edir. Bu strukturlar eyni zamanda məkanın atmosferinə töhfə verərək mənəvi dərinlik və introspeksiya (özünü müşahidə) hissi yaradır. Müqarnas elementi məqbərənin mənəvi funksiyasını daha da gücləndirir.

Türbələrin üstlərinin silindrik və ya konusvari günbəzlə örtülməsi yerlə göyün vəhdətini simvollaşdırır. Günbəz ilahilik və vəhdət simvoluna çevrilmişdir. Bu memarlıq elementi səmaya açılan boşluq kimi də simvolizə edilir. Qübbələr Tanrının simvolu hesab olunur. Möminə Xatun türbəsi qüllə formalı türbələrə xas olan ikiqatlı günbəzlə örtülmüşdür. Bəzi mənbələrə görə, türbənin 8 metr hündürlüyündəki günbəzi əvvəlcə piramida formasında olmuşdur. Lakin sonradan bu hissə dağılmışdır. Əvvəlcə piramidal (konusvari) olan günbəz zamanla dağılaraq öz yerini indiki formasına vermişdir. Yuxarı qalxan günbəz forması ilahi aləmlə əlaqəni göstərir. Şaquli iyerarxiyanın son nöqtəsi olan günbəz səmanı və sonsuzluğu təmsil edir. Məqbərənin yuxarıya doğru daralmış forması ruhun yüksəlişinin metaforasıdır. Abidənin günbəzi əbədiyyətin və ən yüksək rütbənin rəmzidir. Bu, İslam memarlığında fəlsəfənin arxitektura şəklində təzahürüdür. Möminə Xatun türbəsinə günbəz ruhu simvollaşdırır. Bu memarlıq elementi göyü, Allahın əzəmətini və qüdrətini təmsil edir. Bir çox günbəz formaları qədim türk çadırlarının formalarından götürülmüşdür. Qədim türk inanclarında ən böyük ev, çadır səma, çadırın günbəzi isə səmanın yer üzündəki kiçik bir təsviri olmuşdur. Türk memarlığında məkanlar çox vaxt mərkəzi planlıdır. Bu da Tanrı-mərkəzli bir kainat qavrayışını əks etdirir. Memarlıq elementlərindən günbəzlər səmavi günbəzi, Tanrını və kainatın mərkəzini təmsil edir. Onlar kainatın birliyi ideyasını əks etdirir. Günbəz memarlıqda təkcə örtük sistemi deyil, həm də göylərə açılan qapı, ilahi olana meylin məkan ekvivalentidir. Bu memarlıq elementi müqəddəslə qurulan məkan və metafizik əlaqəni simvollaşdırır. Günbəzin yüksəlməsi ruhun yerdən ayrılmasını və yuxarıya, Allaha tərəf yönəlməsini simvollaşdırır (Paklacı, 2020, p. 39).

Möminə Xatun türbəsinin interyerində sferonik (yarım dairəvi) günbəzin şaquli oxları üzərində dörd dairəvi medalyon (xonça) yerləşdirilmişdir. Gəc üzərində oyma (stükko) üsulu ilə yaradılmış bu medalyonlar konsentrik çevrələr şəklindədir. İslam mədəniyyəti ümumiyyətlə konsentrik model üzərində qurulmuşdur. Möminə Xatun türbəsinin interyerindəki bu medalyonlar fəlsəfi olaraq belə izah olunur: mərkəz nöqtə Allah, Onun ətrafında fırlanan bütün varlıqlar Allahın əsəri sayılır.

Medalyonlarda həndəsi və nəbati ornamentlərin vəhdəti öz əksini tapmışdır. Bu memarlıq elementlərində nəbati naxışlar fonunda çəkilmiş, kufi xətlə, ulduzşəkilli kompozisiyalardan ibarət epigraflıq yazılar haqq olunmuşdur (Əliyev, 2016). Dörd medalyonun hər birinin ortasında “Allah” sözü yazılmışdır. Bu mərkəzi sahə Məhəmməd peyğəmbərin, dörd xəlifənin (Əlinin, Osmanın, Ömər, Əbu Bəkrin) və iki imamın (Həsən və Hüseyin) adları ilə əhatə olunmuşdur. Onlar kəşşərək dekorativ beş-, altı- və səkkizguşəli ulduzlar əmələ gətirmişdir. Memarın atasının adının birinci xəlifə Əbu Bəkrin adı ilə eyni olması Əcəmini bu abidə üzərində çox mürəkkəb kompozisiya yaratmağa sövq etmişdir (Salamzadə, 1976, p. 26). Haqq olunmuş bu medalyonlar qədim türk inanclarının inkişaf etmiş və tam islamlaşdırılmış variantını təmsil edir. Qədim türk ənənələrinə görə dairə günəşi və planetləri təmsil etmişdir. Əcəmi Naxçıvani məqbərənin yarıqaranlıq içini işıqlandıran, günəşin və planetlərin simvolu olan bu dairəvi xonçaları interyerin ən hündür nöqtəsində, günbəzin əyrisi daxilində işləmişdir. Bu medalyonlardakı yazılar birbaşa Əcəmi Naxçıvanının İslam intibahına bağlılığını təsdiq edir. Nəbati ornamentə bənzəyən birinci medalyon spiralvari dairənin içinə işlənmiş düzgün səkkizguşəli ulduz ilə bağlanmış və “Məhəmməd” sözü on altı dəfə təkrarlanmışdır. İkinci medalyon dairənin içinə haqq olunmuş düzgün beşbucaqlı və beşguşəli ulduzdan ibarətdir. Bu dairənin içinə çəkilmiş düzgün beşbucaqlının tərəfləri “Məhəmməd” sözünü, beşguşəli ulduzun tərəfləri isə dörd xəlifənin — Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlinin adını ifadə edir. Üçüncü medalyon dairənin içinə çəkilmiş düzgün səkkizguşəli ulduzdan ibarətdir. Burada Məhəmməd peyğəmbərin, dörd xəlifənin və əlavə olaraq ikinci və üçüncü imamlar Həsən və Hüseyin adları əks olunmuşdur. Səkkizinci ad hələ müəyyən edilməyib. Kompozisiyası birinci medalyona daha yaxın olan dördüncü medalyon dairənin içinə haqq olunmuş düzgün altıguşəli ulduzdan ibarətdir. Burada Məhəmməd peyğəmbərin adı dörd dəfə təkrarlanır. Dörd xəlifənin hər birinin adı isə iki dəfə təkrarlanır (Əliyev, 2007). Altıbucaqlıdan əmələ gələn altıguşəli ulduzla ifadə olunan 6 rəqəmi dünyanın yarandığı günlərin sayını göstərir. Qədim türk mifologiyasında Altayların yaranış dastanında Tanrının dünyanı altı gündə yaratdığından, yeddinci gündə isə oyanaraq yaratdığı əsərini izləməyə başladığından bəhs edilir. Buna görə də altıguşəli ulduz kainatın bütünlüyünün simvolu hesab olunur.

Nəticə

Möminə Xatun məqbərəsi Azərbaycan memarlıq tarixində yalnız texniki və bədii baxımdan deyil, həm də fəlsəfi və metafizik mahiyyət baxımından seçilən abidələrdən biridir. Burada məkan və simvolizmin vəhdəti türk-İslam dünyagörüşünün arxitektura vasitəsilə ifadəsinin nadir nümunəsidir. Məqbərədə simvolizm quru bəzək deyil; bu anlayış abidədə duyulan, düşünülmə və yaşanan mənəvi gerçəklik kimi çıxış edir. Memar Əcəmi Naxçıvani türbədə məkanla mənəvi, rəqəmlərlə ruhaniyyəti, struktura əsaslanan simvolizmlə dini fəlsəfəni ahəngdar şəkildə birləşdirməyə nail olmuşdur. Möminə Xatun məqbərəsi həm keçmişdən bir yadigar, həm də bu gün bizə ölüm və əbədlilik haqqında düşünmək üçün bir çağırışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Q. (2020). Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında türbələrin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyalarının nəticəsi kimi. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri: İctimai və Humanitar Elmlər Seriyası*, (1), 258–263.
2. Əliyev, Q. (2007). *Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq*. Şərq-Qərb.
3. Quliyev, M. (2023, May 31). Möminə Xatun məqbərəsi araşdırmalar işığında. *525.az*. <https://525.az/news/225268-momine-xatun-meqberesi-arasdirmalar-isiginda>
4. Salamzadə, Ə. V. (1976). *Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri*. Işıq.
5. Səlimli, Q. (2008). Hədisin ilk qaynağı. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, 10, 104–116.
6. Əliyev, K. (2016, November 17–19). Orta əsr Azərbaycan memarlığı: Naxçıvan Möminə Xatun məqbərəsinin medalyonlarının tədqiqi. In *Tarix və mədəniyyət baxımından Orta Araz hövzəsi üzrə Beynəlxalq Simpozium* (pp. 453–467).

7. Kanberova, G. (2011, December 13–15). Naxçıvanın Araz çayı məqbərələrinin estetik xüsusiyyətləri və memarlıq bəzəyi. In *II Beynəlxalq Araz Hövzəsi Simpoziumu* (pp. 139–149).
8. Kanberova, G. (2019). Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq ornamental kompozisiyaları və mənbələri. *Beynəlxalq Sosial Elmlər Araşdırmaları Jurnalı*, 5(30), 969–988.
9. Qanbarova, G., & Edi, N. (2015). Architectural symbols of Nakhchivan tombs. *International Journal of Liberal Arts and Social Science*, 3(3), 59–61.
10. Paklacı, B. (2020). Kozmolojik tasavvurun sanata yansıması olarak Türk mimarisinde baldaken kullanımı ve kubbe gelişimi. *STAR Sanat ve Tasarım Araştırmaları*, 1(1), 37–52.
11. Seyidov, M., & Erkal, A. (2010). Azerbaijan mitolojik tefekkürün kaynakları III: Ölənək. *Journal of Turkish Research Institute*, 7, 105–119.
12. Tarhan, D. E. (2020). On the relationship between music and mathematics in Pythagorean philosophy. *Felsefi Düşün*, 2(15), 203–224.

Daxil oldu: 16.06.2025

Qəbul edildi: 01.10.2025